

Borja de RIQUER i PERMANYER, *Identitats contemporànies: Catalunya i Espanya*. Vic, Eumo, 2000, 277 pàgs.

Poques recopilacions de textos d'un autor seran tan oportunes com la d'aquest llibre. En primer lloc, per les aportacions que s'hi inclouen. Però també perquè, com és sabut, les tesis i propostes interpretatives de Borja de Riquer, desenvolupades al llarg de vint anys, han tingut una repercussió i un efecte dinamitzador incontestables pel que fa a l'estudi dels nacionalismes peninsulars. La recopilació és oportuna, a més, perquè, com ningú no ho ignora, la qüestió de les identitats a l'Espanya actual es troba al bell mig de la vida política —allò que podria considerar-se positiu—, però per ser sovint víctima de manipulacions i distorsions a càrrec de polítics interessats i dels seus entorns mediàtics, allò que segurament ja no és tan positiu. Té raó, doncs, l'autor quan reclama, com a deure cívic dels historiadors, que facen acte de presència en aquests debats, tot i que només siga per tal d'introduir-hi una mica del rigor històric que sovint hom troba a faltar.

Aquesta, però, no és una tasca senzilla. Sobretot perquè els mateixos historiadors estem inserits com a ciutadans en un mateix problema, el d'unes identitats que són, és clar, contemporànies en el seu sentit més ampli, però que alhora són presents i actuals en el seu sentit més concret. Pertanyen als successius presents, podríem dir, cosa que es pot comprovar quan ens enfrontem a una recopilació de treballs amb una distància de vint anys, en la qual es fa apreciable la diferència de les preocupacions de la societat espanyola —i del mateix autor— els anys vuitanta i noranta. Des d'aquest punt de mira, l'ordenació dels treballs, adequada en virtut del criteri temàtic, podria contribuir a esvaïr alguns dels canvis de més o menys relleu, tant pel que fa a la tria dels temes com al seu tractament. Dit d'una altra manera, el nostre present continua projectant-se sobre el passat amb la mateixa força, si més no, amb la qual aquest darrer ha contribuït a configurar-lo.

El recull, plenament coherent des del punt de vista de l'ordenació dels textos en raó dels seus objectius temàtics, és coherent també des del punt de vista de la perspectiva metodològica de l'autor: que el problema dels nacionalismes espanyols, o espanyolistes, i el dels nacionalismes alternatius és un mateix problema, que només es pot abordar conjuntament, en les seues dues cares profundament interrelacionades i al marge de tot enfocament essencialista, cosa tan comuna, d'altra banda, als uns i als altres. D'ací, doncs, l'oportunitat que el volum s'encete amb el que probablement constitueix el moll de l'os de la reflexió de Borja de Riquer sobre el problema de les identitats contemporànies, amb un article sobre la feble nacionalització espanyola i un altre sobre la formació, dins aquest marc, de la nova identitat catalana. La segona part, centrada al segle XIX, s'ocupa en sengles articles dels problemes d'articulació de la problemàtica esbossada d'aquesta manera entre la societat catalana i l'Estat liberal: la forma i els instruments del poder a Catalunya i la participació dels catalans en el mateix Estat liberal. L'estudi dels conservadors catalans tot al llarg de vora un segle constitueix la tercera part, potser la d'un contingut empíric més gran i, per aquest motiu, fonamental per tal d'apreciar els possibles canvis de matisos en les successives aproximacions al problema. La quarta part, finalment, de naturalesa assagística i de debat historiogràfic, permet que l'autor torne als problemes inicials per a reafirmar les propostes interpretatives i contrastar-les, amb un encert notable, tot siga dit, amb d'altres interpretacions no tan mesurades.

Ja hem fet esment de l'encert de l'autor quan subratlla la profunda imbricació dels problemes identitaris català i espanyol, així com el fet que tots dos nacionalismes no

es poden estudiar per separat. Quelcom de semblant cal dir de la reivindicació d'una perspectiva comparada, capaç de deixar de banda, a l'ensem, un seguidisme excessiu respecte als models construïts per d'altres ciències socials i l'anàlisi dels problemes identitaris dels catalans com una cosa si fa no fa exclusiva, a partir d'enfocaments evidentment endogàmics. Cal destacar el mateix pel que fa a la necessitat d'enfocar el problema dels nacionalismes més enllà de les organitzacions polítiques, tot assumint les perspectives de la història sociocultural i dels estudis locals i comarcals. La reivindicació de la necessitat de l'estudi del subjecte nacionalista, de qui era i què pensava, és ben bé una vacuna contra les construccions essencialistes, funcionalistes, estructuralistes i hiperdeterministes. Que encara avui s'haja d'emfasitzar que cal trencar amb la idea que hi ha un model únic de nacionalització o que s'haja de subratllar encara la pluralitat dels diferents nacionalismes dins de cada nacionalisme pot ser, si es vol, un senyal dels problemes que arrossega la nostra historiografia. Però això mateix fa molt més oportuna la reivindicació que duu a terme l'autor de tots aquests supòsits, d'una manera tan clara com convincent.

No és estrany, doncs, que les tesis i propostes interpretatives de Borja de Riquer resulten plenament coherents. La primera d'elles, ja al·ludida, es refereix a la relació entre revolució liberal i construcció de l'Estat nacional espanyol, amb els problemes subsegüents de nacionalització que l'acompanyaren; les contradiccions que es manifesten entre un projecte centralista i de nació única i els dèficits polítics i administratius de l'Estat que va emprendre aquest projecte, així com els problemes d'integració que planteja tot això respecte a una conflictiva societat catalana en la qual, a més, hi ha un altre sistema de referències identitàries. És especialment rellevant la reivindicació de la pluralitat de les propostes i projectes de construcció de la nació liberal per part «espanyola», però també de la pluralitat i del caràcter primerenc de les manifestacions inicials del protonacionalisme català. Una cosa que hauria de bandejar definitivament qualsevol intent de presentar el nacionalisme català com una mena d'invent d'elits mesocràtiques unilíneament conservadores. Juntament amb tot això, per descomptat, la qüestió de la relativa modernitat de la societat catalana, amb una industrialització més gran, que afavoria també l'existència de majors i més greus contradiccions socials. Tot plegat, d'uns reptes més urgents, enfront dels quals calia articular respostes més complexes i integradores que no pas les derivades del simple recurs —d'altra banda, mai no rebutjat— a les mesures militars i d'ordre públic. El major contingut civilista del conservadorisme català del vuit-cents és una de les manifestacions d'aquestes diferències, com ho seran també, successivament, l'obertura de mires i la capacitat d'articular la societat civil del nacionalisme català tot al llarg de la seua història.

Es percep així clarament l'evolució des del protagonisme català sota la revolució liberal i l'existència d'un doble patriotisme fins al progressiu allunyament respecte de les pràctiques polítiques, administratives i militaristes de Madrid i la reafirmació dels trets identitaris catalans, amb la seua materialització final, al voltant de la crisi política finisecular, en un nacionalisme que qüestionava ja de manera radical i definitiva la idea mateixa de la nació espanyola única. Punt de no-retorn, tanmateix, que, com analitza l'autor, no aclarirà els aspectes ambigus, tant des del punt de mira de l'articulació del nacionalisme català i la regeneració espanyola com des de les contradiccions d'un projecte nacionalista que, en la versió de Cambó, oscil·la entre el seu caràcter modernitzador i implícitament democratitzador i les fortes prevencions conservadores envers la societat de massa. L'anàlisi que deriva dels elements involutius en el nacionalisme conservador català o el de la colla d'actituds de fort contingut tacticista, en abordar el problema nacional per part de les dretes o les esquerres espanyoles al llarg del segle, venen

a confirmar, una volta més, la poderació amb la qual l'autor intenta apropiarse en tot moment al seu objecte d'estudi.

Amb tot, ni la ponderació, ni la correcció metodològica, ni la coherència de les propostes interpretatives constitueixen garantia suficient per a alliberar, ni tan sols als millors historiadors, dels vaivens polèmics que recorren persistentment les diverses societats hispàniques. Des d'aquest punt de mira potser es podria objectar a la construcció d'en Borja de Riquer, no ja una manca d'encert en les seues anàlisis, sinó una certa tendència a extrapolar els successius encerts. Aquest és, al meu parer, el problema que hi ha al darrere del tractament de les diferències de modernitat entre la societat catalana i la de la resta de l'Estat. Hi ha pocs dubtes, en efecte, sobre l'existència d'aquest fet diferencial o del protagonisme decisiu de Catalunya en la revolució liberal espanyola, però potser convindria, tant a un cas com a l'altre, deixar als matisos un espai més gran. La mateixa pluralitat de la societat espanyola d'inici del vuit-cents va trobar el seu reflex en l'existència d'altres nuclis revolucionaris, molts d'ells a «les altres perifèries» que, sovint, no anaven al darrere de Catalunya pel que fa a profunditat i radicalisme. A l'inrevés, el mateix radicalisme dels revolucionaris catalans va determinar que també trobem en aquesta societat alguns dels més primerencs i virulents moviments de les forces de la contrarevolució. El mateix pot dir-se pel que fa a l'abast i els efectes de la revolució liberal al conjunt d'Espanya, respecte de la qual el lector creu percebre de vegades el ressò d'algunes construccions, clarividents sens dubte en el seu dia, però marcades pel llast del biaix i el *a priori*, com foren les de Jaume Vicens i Pierre Vilar. D'aquesta manera, hom té la sensació que aquest recull tendeix a contraposar en excés la modernitat catalana o la Catalunya reeixida, enfront dels dèficits en un sentit o l'altre de la resta d'Espanya.

Aquesta circumstància es projecta, a més a més, endavant i enfora, així com endins. Endavant, a propòsit de la Restauració, i enfora, quan s'estableix una contraposició gairebé en blanc i negre entre el caràcter defensiu —poc democràtic i presoner d'un nacionalisme nostàlgic— del sistema espanyol i una suposada via de la democratització política i de recerca d'un consens nacionalitzador a França, Alemanya, els països nòrdics i, fins i tot, Itàlia (pàg. 71). No seré pas jo qui qüestione l'existència de serioses mancances i limitacions al sistema espanyol, però una contraposició tan forta com la que s'hi estableix corre el risc de dur a l'extrem la «peculiaritat» espanyola. Almenys, si hom té en compte els debats vells, llargs i inesgotables d'altres historiografies a l'entorn de les «peculiaritats» d'Alemanya, Itàlia i d'altres casos successius.

La contraposició funciona també endins. Sobretot quan es fa recaure sobre Cánovas i el seu sistema tots els dèficits: providencialisme, essencialisme, tradicionalisme, catolicisme i castellanisme en la concepció de la nació espanyola, etc. Per descomptat, en tot això hi havia alguna cosa de veres, però de nou també cal matisar l'abast de la contraposició. Menéndez Pelayo, per exemple, és extraordinàriament més «nacional-catòlic» que Cánovas, però també és, pel que fa al sentit nacional, més plural i descentralitzador. Totes dues coses les va aprendre justament a Catalunya, de la mà del seu sempre venerat mestre Milà i Fontanals. I no és una qüestió només circumstancial, perquè quan es tracta de contraposar la modernitat catalana a l'immobilisme d'algunes elits intel·lectuals del Principat no és gens sobrer recordar —com d'altra banda fa l'autor— que algunes d'aquestes elits s'allunyaren de Cánovas per alguna cosa més que la seua dèria centralitzadora. Entre d'altres coses, perquè van considerar que la tolerància de cultes que establia la Constitució de 1876 significava «la ruptura de la unidad catòlica de España» (pàgs. 158-159) o perquè, com escrivia precisament Mañé i Flaquer el 1897,

Cánovas havia anat massa lluny en l'acceptació dels principis i procediments del partit liberal, del sufragi universal o de les reformes a Cuba (pàg. 162).

Sens dubte, no hi ha res d'estrany en tot això i considere, juntament amb l'autor, que aquestes qüestions es poden explicar també fent al·lusió a la major modernitat de la societat catalana. Una modernitat més gran que es traduïa en la conflictivitat més intensa, en la presència primerenca de les mobilitzacions obreres, en profundes contradiccions socials i en una situació, en resum, que no es podia contenir només amb la militarització de l'ordre públic. Però això és una cosa i una altra de ben diferent donar per descomptat que la modernitat de la societat catalana implicava per força la de totes les seues elits o determinava el tarannà de les seues respostes. La modernitat i els seus «excessos» desfermaren a totes les societats, especialment a les més avançades, la recerca de respostes i propostes de vertebració social i nacional que, de vegades, partien d'una crítica radical a la modernitat mateixa. Algunes d'aquestes respostes tenien a veure amb la «fam de regió i de nació», amb la voluntat de nacionalitzar la massa per tal d'introduir-hi elements de cohesió social, capaços de desactivar algunes de les conseqüències més sagnants i conflictives de la modernitat. Algunes d'elles van buscar en el corporativisme de regust medieval, en el catolicisme, la monarquia i el regionalisme les claus superadores d'aquestes contradiccions. Eren, és clar, contrarevolucionàries i, en molts casos, neotradicionalistes i fins i tot reaccionàries, però eren també el producte de la modernitat. *Action Française* en fou una d'elles i crec que el seu ressò a Catalunya i entre el nacionalisme català resta encara per estudiar a fons.

No es tracta ací de tornar a les velles tesis deslegitimadores del nacionalisme català. En primer lloc, perquè aquest no fou sols conservadorisme, sinó que va comptar sempre i des del principi amb forts corrents progressistes, democràtics, federals... I, en segon lloc, perquè també el catalanisme conservador s'avançà amb una rapidesa envejable cap a posicions molt més «modernes» i democràtiques. Convé recordar, però, que tot això formava part també del substrat cultural, ideològic i polític dels anys en els quals el catalanisme es congruïa definitivament com una opció nacionalista partidària. Entenc, doncs, que el panorama referent a la construcció de les identitats i el sorgiment dels nacionalismes, del català en aquest cas, no estarà complet en tant no parem compte *també* en aquest seguit complex de fenòmens del final de segle, que va de la crisi de les nacions a l'onada de les nocions de decadència o l'allau de regionalismes i nous nacionalismes que, en bona part, com a conseqüència de —o en resposta a— tot això s'escampava per l'Europa finisecular.

Precisament des d'aquest punt de mira, vindria matisar l'altra gran tesi del llibre, la tocant a la feble nacionalització espanyola del segle XIX. No es tracta de qüestionar ací l'existència de problemes importants i fins i tot dèficits de tota mena a l'Estat liberal espanyol o del nacionalisme liberal espanyol en les seues diverses variants; tampoc d'oblidar la pluralitat de les Espanyes i dels projectes de construcció de l'Estat espanyol i, menys encara, de menysprear l'existència dels dobles patriotismes. Però sí que s'ha de constatar que en el context d'aquests problemes, dèficits, contradiccions i enfrontaments, el fet que la nació espanyola no fora qüestionada per ningú fins les acaballes del segle expressa qualsevol cosa, llevat d'una dèbil nacionalització. Si més no, fins les dècades finals del segle XIX, quan aquest problema es planteja a tot arreu. S'accedeix, però, com ja hem dit, que fou també llavors que es van formular les respostes nacionalitzadores, a França com a Itàlia, a Alemanya com al Regne Unit. Respostes de formació de la nació que, un cop més, són plurals. Perquè hi ha una nacionalització democràtica, «positiva», integradora, en el sentit francès, «republicana», i una altra neotradicionalista i fins i tot reaccionària, com la que esmentàvem més amunt, que també

troba a França la seua màxima expressió. I convé recordar que totes dues es fan presents i operatives a tot arreu. Una d'elles duu a la llibertat; l'altra, als règims feixistes d'Itàlia i Alemanya o —no ho oblidem— a la guerra civil soterrada de la França dels anys trenta i del règim de Vichy.

Crec que, tenint en compte la complexitat d'aquests problemes, la hipòtesi de la «feble nacionalització» hauria de quedar resituada. Hauria de ser assignada a la part final del vuit-cents i això sense ignorar que el nacionalisme més modern de tots els que sorgien a l'Espanya del canvi de segle, el català, no era independentista i portava amb ell un projecte espanyol al qual, de fet, mai no va renunciar. És de veres que, com assenyala l'autor al final del volum (pàg. 275), els conflictes centre-perifèria han anat a l'alça de 1898 a 1917, d'ací a 1931 i des d'aleshores, per fi, fins al 1977 i —podríem afegir— l'actualitat. Però tot això sembla remetre al segle xx més que a qualsevol altre període, la qual cosa permet recordar que tot al llarg d'aquest segle hi hagué dues guerres mundials amb indubtables efectes nacionalitzadors a d'altres països i dues dictadures, amb innegables efectes deslegitimadors del nacionalisme espanyol. Que al llarg del nou-cents hagen desaparegut imperis i estats a tot Europa centreoriental, s'hagen produït independències a l'Europa occidental —com ara Irlanda i Noruega— o que, cap al final del mateix segle, hagen sorgit o tornat a sorgir moviments nacionalistes al Regne Unit, Bèlgica, Itàlia o, fins i tot, França mentre l'Estat espanyol manté la seua existència, fins al moment almenys, ens apunta tal vegada alguna cosa que no és ben bé una «dèbil nacionalització espanyola».

ISMAEL SAZ CAMPOS